

A NEM EURÓPAI NEMZETI FEJLŐDÉS SAJÁTOSÁGAI

ÁGH ATTILA

A nemzeti kérdés érdemben először a XIX. század végén vetődött fel a marxizmusban az európai periféria vonatkozásában, majd, még az I. világháború előtt, kiszélesedett a problematika Ázsia ébredésével, s végül a II. világháború után a világg kapitalizmus egész periferiája kapcsán fogalmazódott meg. A nemzeti kérdés marxista elméletének alapvetését a lenini imperializmuselmélet adta meg, amely megpróbálta szerves egységbe összefogni az antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalmakat és a proletárforradalmakat mint természetes szövetségeket. A markáns lenini kérdésfeltevés és alapvetés, valamint a történelmi és térbeli horizontkitágulás ellenére azonban azt kell kiindulásul megállapítanunk, hogy a *marxizmusban a nemzeti kérdés mindmáig lényegében megoldatlan*, mivel még mindig nem került sor érdemben az Európa-centrikus paradigma felszámolására, és a nemzeti fejlődésnek a legfejlettebb és legkorábbi európai nemzetek modellje alapján való vizsgálata leküzdésére.

A marxizmusnak még nincs válasza a nem európai nemzeti fejlődés sajátosságaira. Még mindig kísért a nem európai nemzeti fejlődés megkésett-ként, elmaradottként, a normálistól – azaz az európaiktól – való eltérőként való felfogása, azaz érvényesül az „európai paradigma” hatása, amelyre csak egy marxista fáziselmélet építhető fel, amely a centrumtól való térbeli és időbeli távolság mértékében rendezi el lineárisan a periféria nemzeté válásának típusait. Ha ugyanis „normális esetnek” Nyugat-Európát tekintjük a nemzeti fejlődésben, akkor egy olyan rosszul feltett kérdés foglyai leszünk, amelyből nincs kiút, mivel számításon kívül hagyjuk azt az alapvető ténytet, hogy a nem európai nemzetek nem ismételték és nem is ismételhették az európai fejlődést, már csak egyszerűen azért sem, mert egyrészt egészen más körülmények között játszódtak le a nemzeté válás folyamatai, másrészt pedig a már kialakult európai nemzetek igen aktívan, közvetlen és közvetett eszközökkel egyaránt, akadályozták őket ebben. Számos marxista szerző hangsúlyozza, hogy valójában a nyugat-európai fejlődés a kivételes, s hogy ezért a „megkésetttség még nem töltött be elég erjesztő hatást korunk marxizmusában ahhoz, hogy kidolgozásra kerüljön az ellentétes paradigma.¹ Ezért, jobb híján, egészében vagy mozzanataiban a

¹ Roxborough azt írja *Theories of Underdevelopment* c. könyvében (Macmillan, London, 1979, 131.), hogy „Amikor a szociológia elkezdett az alulfejlett világgal foglalkozni, a kutatók többsége implicite feltételezte, hogy az új nemzetek a nyugat-európai nemzetek útját fogják követni, s a kapitalizmusnak a feudalizmusból való keletkezése nyugat-európai paradigmáját kisebb módosításokkal átvitték Afrika, Ázsia és Latin-Amerika tanulmányozására.” Kelet-Európa vonatkozásában nagyon markánsan jelzi Gunst Péter (Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése, *Valóság*, 1973/3., 16. l.), hogy „minden európai nép történetírása kényszerűnek érezte annak bizonyítását, hogy a fejlődés náluk is a nyugat-európaival azonos úton halad.”

marxista szerzők is visszatérnek az európai paradigmához a nem európai fejlődést vizsgálva, de ugyanakkor látják is annak korlátait, s ebben az ellentmondásban hánykolódnak évtizedek óta.

Az alábbiakban megpróbálunk feltevésszerűen a nem európai paradigmára felépítve egy nemzeti fejlődésmodellt felvázolni, genetikus és logikai oldalról egyaránt. *A világrendszer-szemléletre alapozva abból a paradigmából indulunk ki tehát, hogy a nemzetté válás folyamatai és a nemzet lényege nem a világkapitalizmus centrumából, hanem perifériájából kiindulva érthető meg és rendszerezhető elméletileg.* Feltevésszerűen szerint ez a megközelítés hozzásegít bennünket nemcsak a periférikus nemzetté válás, hanem az egész világrendszer fejlődése jobb megértéséhez, beleértve a centrum nemzetek fejlődését is (amelynek nemzeti-kisebbségi mozgalmi az utóbbi évtizedekben a teoretikusokat és politikusokat egyaránt meglepetésként érték), valamint ugyancsak beleértve a kelet-európai félperiféria, azaz hazánk fejlődését is.

I. Az európai vagy szerves fejlődési modell

„Az összes angol disznóságok forrása ír földön keresendő.” (Engels)²

Marx a kapitalizmust kettős meghatározottságában, nemzeti és világkapitalizmusként írta le. A kapitalizmus szükségképpen csak ezen a két szinten és szervezési formában egyszerre létezhet, a helyi-nemzeti kapitalista termelési mód és a világkapitalizmus kölcsönhatásaként, ami azt is jelenti, hogy *a világkapitalizmus mint rendszer a centrum kapitalista termelési módja és a periféria a kapitalizmusnak alávetett, de nem klasszikusan kapitalista termelési módjai (nevezhetjük perifériális vagy gyarmati kapitalizmusnak) együtteséből áll.* A kapitalizmusnak ez a „kétarcú”, kétszintű létezése, két alapvető szervezeti formájának különbsége a nemzeti kérdés vizsgálatának elvi kiindulópontja. Már bevezetőben tisztáznunk kell ugyanis, hogy *a nemzet nem egyéb, mint a kapitalizmus sajátos helyi szervezeti formája, a világkapitalizmus alapvető egysége,* amely más nemzeti kapitalizmusokhoz és az egész heterogén kapitalista világrendszerhez való viszonyában létezik.³

² Engels tézisének Lenin megfogalmazásában idéztük (LÖM 25. 299. l. vö. MEM 32 370. l.), Lenin ugyanis azt bizonyítja, hogy az angol fejlődés az ír gyarmatosítás („alulfejlődés”) felől érthető csak meg. Másutt, két tanulmányunkban (sajtó alatt a Világosságban) nagy vonásokban felvázoltuk a nemzeti kérdés történetét a marxizmusban.

³ A szakirodalom vitás kérdéseit itt csak röviden érinthetjük, ezért csak megemlítjük, hogy több szerző utal a világkapitalizmus-nemzeti kapitalizmus marxi fogalompárjára, ill. annak tükröződésére a Tőke hatkötetes tervében (vö. S. AMIN: Class and Nation, Historically and in the Current Crisis, Heinemann, London, 22–24. l.). Vö. például: „Az erős államok létezése és a nacionalizmus fontossága elhomályosítja a kapitalista világrendszer koncepcióját. Valójában azonban a kapitalista országok nacionalizmusa csak alter egoja a világrendszer internacionalizmusának. A sikeres kapitalista osztályoknak szüksége van a nemzeti államhatalomra nemcsak a belső piac kifejlesztéséhez . . . , hanem a külkereskedelem és beruházások biztosításához is a rivális nemzeti államok világában.” (H. MAGDOFF: Imperialism: From the Colonial Age to the Present, N. Y. 1978, 120. l. Monthly Review Press).

Ebből a kiindulópontból – tézisszerűen fogalmazva – a nyugat-európai fejlődés mint a nemzetté válás sajátos, korai, kivételes típusának alábbi jegyei adódnak:

1. Nyugat-Európában a nemzeti fejlődésnek a kapitalista fejlődés kezdetekor, a XVI. században már több évszázados előzményei voltak, és ezen országokban a világg kapitalizmus kialakulása és a nemzeti kapitalizmus fejlődése egymást felerősítő, párhuzamos folyamatokként mentek végbe;

2. Az egész nyugat-európai nemzeti fejlődés a belső piac dinamikájára épült, annak megszerveződése, egységes rendszerre való integrálódása azonban feltételezte a külső piac, a világgpiac kivételes nyitottságát az ún. „hibás kör” áttörésében, vagyis a nemzetté válásnak alapvető feltétele volt a hegemon helyzet a kialakulóban levő világg gazdaságban;

3. A nyugat-európai nemzeti fejlődés modelljét ezért úgy írhatjuk le, mint egy alulról felfelé való építkezést, azaz a nemzeti piac bázisán szerveződött meg a területileg és adminisztratív is egységes nemzeti állam, szoros kölcsönhatásban annak ideológiai felépítményével, a nemzeti identitás-tudattal. A közös nyelv és kultúra – akárcsak a területi-adminisztratív egység – szerintünk elemi formáiban ugyan kiindulópontjai is ennek a nemzetté válási folyamatnak, de sokkal inkább eredményei annak;⁴

4. A nyugat-európai nemzetté válási folyamatok olyan agresszív folyamatok voltak, amelyek gazdaságilag, politikailag és kulturálisan egyaránt akadályozták és leblokkolták a helyi kapitalizmusok fejlődését – a telepes-gyarmatok kivételével –, mivel sajátos dinamikájuk éppen a periféria alávetésén alapult.⁵

A világg kapitalizmus perifériája nemzeti fejlődésének, gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásaiban egyaránt – tehát nincs saját, „önálló” története, azt a meglévő prekapitalista termelési mód bázisán a világg kapitalizmus követelményei nyomán kívülről újra meg újra ártírták. A periféria története a XVI. századtól kezdve a világg kapitalizmusnak való alávetés és a függetlenségi formák megszervezésének története, amelynek egyik vonatkozása a gyarmati kapitalizmus helyi egységeinek megszerveződése, amely a nem európai nemzeti fejlődés előzményeül és a nemzeti felszabadító mozgalmak kiindulópontjául szolgált. *A centrum és a periféria nemzetté válási (nation-building) folyamatai tehát nem párhuzamosak és ismétlődők, hanem ellentétesek és ellenségesek.* A két ellentétes modell szembeállításában az európai azért nevezzük szervesnek, mert a nemzetté válásban a társadalmi élet egymásra épülő szférái azok szerves összefüggésében és kölcsönhatásában alakultak át, míg a nem európai fejlődésben az ellenkező viszonyt és irányt látjuk a társadalmi élet szférái kölcsönhatásában, vagyis a folyamat szervesen, az európai fejlődés végeredményeinél kezdődött, és felülről lefelé az európai fejlődés egykori kiindulópontjait (nemzeti piac) igyekszik megteremteni. A kivételes és sajátos európai nemzetté válási folyamat klasszikus útjának a franciát tekintjük, ahol a külső és belső

⁴Fent említett marxizmustörténeti kitekintésünkben igyekeztünk bemutatni, hogy a közvetve még ma is nagy befolyást gyakorló sztálini nemzet-meghatározás formális és deskriptív jellegű, eleve adottnak veszi az ismérveket, és nem történelmi geneziséük sajátos dinamikájában ábrázolja őket.

⁵Az „alulfejlődés” mint „gazdasági elmaradottság” a szakirodalomban széles körben tárgyalt kérdés – hazánkban főleg Szentés Tamás munkáiban –, ennek állami-politikai és kulturális szintje azonban már sokkal kevésbé tisztázott.

fejlődés nagyobb összhangja következtében az állami-politikai és a kulturális-tudati integráció folyamatai alaposabban és mélyebben játszódnak le a klasszikus francia forradalomban és azt követőleg. A rendkívül erőteljes belső nemzeti fejlődés bázisán ezért a francia fejlődés újra meg újra meg tudta kérdőjelezni az angol világszerte elsőbbiséget, annak újra meg újra való biztosítása viszont lehetővé tette az angol fejlődés számára a homogenizációs és centralizációs tendenciák lazítását, illetve bizonyos korai kapitalista formák konzerválását.⁶

A periféria alárendelésének történelmi útja egyben megadja a keretet a szerves és szervetlen nemzeti fejlődés típusainak felvázolásához is. A világtörténelmi kereteket természetesen a merkantil, a szabadverseny (ipari) és imperialista kapitalista világszervezet korszakai adják, mivel az egyes korszakokban a kontinensek, illetve régiók szerepe és funkciója a világkapitalizmusban alapvetően megváltozott. A centrumban az ipari kapitalizmus kialakulásával a nemzetállás kialakulási folyamatok lényegében lezárultak, amikor – a XIX. század elején – megkezdődtek a két félperiférián, az európai periférián és Latin-Amerikában. A két félperiféria alárendelése társadalmi-gazdasági vonatkozásaiban, s így a nemzetállásban is mutat bizonyos párhuzamos vonásokat.⁷ A nemzetállás kialakulási folyamatai itt – ha nem is teljességgel – a XX. század elején zárultak, vagyis legintenzívebb szakaszuk egybeesett az imperialista világszervezet kialakulásával. Ezért szerintünk a nemzetállás kialakulási folyamatait a két félperiférián nem önmagukban, de nem is a centrumhoz való megkérdőjelezésükben – ami újra meg újra felveti mindkét helyen az ismétlés, az utolérés, a nyugat-európai modellel való azonosulás illúzióját – kell tekintenünk, hanem az imperialista világszervezet kialakulásában való funkciójuk szempontjából. Ez volt az általános társadalmi-történelmi háttér, amelyben Nyugat-Európa bizonyos „szívóhatása” érvényesült, amelyben a kelet-európai és latin-amerikai felemás iparosítás lejátszódott. A két félperiféria történelmi útja itt már a korábbinál jobban elvált egymástól. A kapitalizmus kelet-európai behatolása nyilvánvalóan arra szolgált, hogy szélesebb alapot építsen ki a tőke világméretűben való újratermeléséhez és az egész periféria direktbb formákban való alávetéséhez.⁸ Ebben a folyamatban, a nyugat-európai imperializmusnak alávetve lejátszódott le a kelet-európai nemzetállás, míg a latin-amerikai az észak-amerikai imperializmustól való függés sajátos feltételei között.

Az „európai” – azaz nyugat-európai és észak-amerikai – nemzet definíciója tehát, Marx szavait és gondolatait követve, így adható meg: *az „európai” nemzet az, amely más nemzeteket elnyom.* Elnyom, azaz gazdaságilag kizsákmányol, politikailag alárendeltségen tart, és közvetlen-közvetett eszközeivel akadályozza a nemzeti állam kiépítésében,

⁶ Marx közismerten az angol fejlődést gazdaságilag, a franciát pedig állami-politikai formában tekintette klasszikusoknak. Ide kívánczokna még az angol hatás a francia abszolutizmus kialakulásában és Hobsbawm koncepciója az angol korai kapitalizmus konzerválásáról.

⁷ Kelet-Európa és Latin-Amerika mint félperifériák párhuzamát a szakirodalomban a legelősebben I. Wallerstein vetette fel.

⁸ Az európai periféria nemzetállás kialakulási folyamatainak elemzéséhez megadja az alapot Berend T. Iván és Ránki György munkája a Gazdasági elmaradottság, Kiutak és kudarok a XIX. századi Európában c. kötetben (Bp. 1979, 61–74. l. stb.), de a szerzők az európai periféria fejlődését csak az európai centrummal szembeállítva és nem a világösszefüggésekbe behelyezve vizsgálják.

kulturális szinten pedig a „nyugati” értékeknek rendel alá, és így gátolja a nemzeti öntudat, a sajátos identitás-tudat kialakításában. A nemzeti fejlődés tipológiája ezen az alapon nem a nemzetté válás lineáris terjedésének, egymást követő „megkészt” fázisainak tipológiája, hanem az alárendelés és függés, azaz a nemzeti „alulfejlődés” hierarchiájának modellje:

1. eredeti „európai” típus: angol, francia, holland,
2. kibővült „európai” típus: német, észak-amerikai, japán, skandináv
3. „fiatal centrumok”: volt angolszász telepes-gyarmatok
4. európai periféria: közép-kelet-európai, balkáni, mediterrán, kelet-európai altípusok⁹
5. latin-amerikai típus: kontinentális és karib-közép-amerikai altípusok
6. iszlám típus: észak-afrikai, közel- és közép-keleti altípusok
7. délkelet-ázsiai: indiai, kínai, indokínai stb. altípusok
8. fekete-afrikai: nyugat- és kelet-afrikai altípusok.

II. A nem európai vagy szervesen fejlődési modell

„A legújabb események szerte a világon kiemelik a nemzet és az állam jelentőségét. Az osztályharc ugyan a történelem mozgatóereje, de ez maga is csak egy állami-nemzeti keretben mehet végbe, amely meghatározza az osztályharc mozgásterét, formáit és kimenetelét.” (S. Amin, 1980.)¹⁰

1. A nem európai nemzeti fejlődés közös jegyei

A nem európai nemzetté válásnak vannak bizonyos alapvető közös jegyei, mivel a periféria valamennyi országa függésbe került a világkapitalizmus centrumától. Ennek a függésnek, a nemzeti alulfejlődésnek a természete közös, a formái azonban lényegesen eltérőek. A közös jegyek meglétét és a nem európai fejlődés típusainak lényeges eltérését egyaránt igen erősen kell hangsúlyoznunk. Egyfelől a közös jegyek elhanyagolása kizárná egy átfogó marxista elmélet kidolgozását, és végső soron teljes empirizmushoz és nominalizmushoz vezetne: minden fejlődő ország annyira más, hogy nem is érdemes közös

⁹ Berend és Ránki fenti munkájukhoz szintén idézik Gerschenkron sokat emlegetett munkáját, s annak tipológiáját (I. m. 64–65. l.). Az általunk itt leírt tipológia európai vonatkozásaiban is lényegesen eltér Gerschenkron modelljétől, éppenséggel a követési vagy ismétlési paradigma elvetése miatt. A nyugat-európai fejlődésnek való alárendelés vitáit igen érdekesen foglalja össze Magyarország XVIII. században, Növekedés vagy hanyatlás? c. tanulmánya (Valóság, 1975/1.), amely tulajdonképpen közvetve az alulfejlődés, azaz a függő, torz formában végbemenő fejlődés folyamatát exponálja. Érdekes, hogy a hazai szakirodalom éppen ellenkező irányban tart, mint a nemzetközi, korábban a függést, a „gyarmati” jelleget hangsúlyozta, most pedig azt, hogy ezen keretek között is lejátszódott bizonyos fejlődés, míg a nemzetközi irodalom korábban a fejlődés tényét hangsúlyozta, manapság pedig annak függő, alárendelt, torz formáit domborítja ki, sokszor egészen a fejlődés tényének a tagadásáig is elmenve.

¹⁰ AMIN: I. m. X. l.

jegyeket keresni. Egy ilyen – ritkán megfogalmazott, de a pozitívizmus hagyományait követő nyugati tudományban gyakorta alkalmazott – elv szerint nincs semmi ok és alap a fejlődő országok gazdasági és politikai szövetségére és együttműködésére sem. Másfelől a közös jegyek túlhangsúlyozása, a harmadik világnak monolitikus egységként való ábrázolása ugyancsak igen gyakori. Ez az ún. harmadikvilág-ideológia (thirdworldism-tiersmondism) egyre divatosabb a harmadik világ szakirodalmának „radikálisai” között, egyértelmű állásfoglalásaik ellenére a harmadik világ egységének felbomlásáról, harmadik és negyedik világgá differenciálódásáról, valamint a nemzeti burzsoázia ideológiájaként való funkcionálásáról.¹¹

A harmadik világ főbb típusainak bemutatása a nemzetté válásban ugyanakkor nemcsak azért fontos, mert ezek a történelmi tájegységek más történelmi előzményekből indultak és más funkciót töltöttek be a világkapitalizmus rendszerében, hanem azért is, mert a közhiedelemmel ellentétben a világkapitalizmus terjedése és a prekapitalista társadalmakba való behatolása nem homogenizál, hanem „heterogenizál”. A világkapitalizmus nemzetközi és helyi szinten egyaránt felfokozza az egyes társadalmak különbségeit, mivel más és más funkciókra szervezi meg őket, és ezzel felbomlasztja belső egységüket, szétválasztva a „modern” exportgazdaságot a „tradicionális” termelési ágazatoktól.¹² A periféria társadalmi egymástól való differenciálódásának és egyidejű belső „dezintegrálódásának” a nemzeti fejlődés szempontjából döntő jelentősége van: így készíti elő egyfelől a világtőke a formálisan függetlenné vált országok mesterséges, a gyarmati múltból örökölt nemzeti ellentéteit, s hozza létre másfelől a belső és külső piac szinte leküzdhetetlen dualizmusát, mint a nemzeti egység legnagyobb akadályát.

Ha a nem európai nemzeti fejlődés közös jegyeit akarjuk tézisszerűen meghatározni, akkor az európai fejlődés sajátosságaihoz kell visszatérnünk. Az ott megfogalmazott jegyek ugyanis már eleve magukba foglalták azt a polarizálódást, a világkapitalizmus folyamata ellentétekben való fejlődését, amit most explicite meg kell fogalmaznunk, mint az európai fejlődési folyamat ellentétes oldalát:

1. A világkapitalizmus perifériáján a nemzeti fejlődésnek a világkapitalizmus kialakulása idején legfeljebb csak részleges (India, Kína stb.) történelmi előzményei voltak, vagy egyáltalán nem voltak előzményei, s a továbbiakban a világkapitalizmus fejlődése a helyi-nemzeti fejlődést akadályozta, és annak dezintegrációja és torzulása irányában hatott;

2. A helyi-nemzeti fejlődés nem tudott természetes és szükséges alapjára, a belső piac egységére helyezkedni, mivel a gazdasági és politikai függés mindenekelőtt a belső piac egységét bomlasztotta szét vagy nem engedte létrejönni, vagyis a belső piaccal

¹¹Főleg az általunk legfontosabbnak tekintett két szerző, Amin és Wallerstein a harmadikvilág-ideológiájával való „fertőzöttségére” szeretnénk utalni, ellenkező kijelentéseik ellenére. A thirdworldism átfogó kritikáját adja H. BERNSTEIN: *Sociology of Underdevelopment versus Sociology of Development?* c. tanulmányában, in: D. LEHMANN (ed) *Development Theories*, Frank Cass, London, 1979, vö. még ROXBOROUGH: I. m. 52–54. l.

¹²Ezt a tendenciát a legélesebben S. AMIN: *Unequal Development*, The Harvester Press, 1976. c. munkája elemzi *From Specialization to Dependence* c. fejezetében.

szemben mindvégig a külső piac, a világpiacon dominált, ezért jöttek létre történelmileg és erősödtek fel a gazdaság „hibás körei”;

3. A nem európai nemzeti fejlődés tehát nem tudott a belső piac egységes alapzatán szervezeten felépülni, hanem a nemzeti fejlődés egyes mozzanatai szervesen és ellentmondásosan kapcsolódtak egymáshoz, nevezetesen a „kulturális rezisztencia” vált a nemzeti ellenállás fő frontjává és formájává, maga az önálló nemzeti állam rendszerint csak jóval később jött létre, s már a politikai függetlenség időszakában kényszerült „felülről” erőfeszítéseket tenni – a fejlődő országok nagy részében mindmáig eredménytelenül – egységes belső, nemzeti piac, „nemzetgazdaság” létrehozására;

4. A világkapitalizmus perifériáján a nemzetivé válási folyamatok az „európai” agresszív fejlődéssel szemben alapvetően defenzív folyamatok voltak, és mindmáig is azok maradtak, emellett azonban az utóbbi évtizedekben a harmadik világ felgyorsuló differenciálódása és egységének felbomlása mértékében egyes fejlődő országok nemzeti fejlődése egyre agresszívebb jelleget nyert más, gyengébb országokkal szemben (olaj-exportálók, Brazília stb.).

Elmondhatjuk tehát, hogy a világkapitalizmus törvénye szerint a nem európai nemzetivé válási folyamatok – amelyek a periféria egyetlen országánál sem zárultak még le, de nagy többségüknél még egészen korai és fejletlen fázisban vannak – a gyarmati rendszer világméretű felszámolása és az újgyarmatosítás típusú függés világszisztemének kialakulása időszakában egyre kevésbé párhuzamosak, s egyre inkább ellentétesek és ellenségesek. Az egyenlőtlen fejlődés törvényének ez az erőteljes jelentkezése a harmadik világban nem mond ellent az integrálódási tendenciának, egyrészt mélyülnek a harmadik világ belső ellentétei, másrészt erősödnek egységes fellépései és közös szervezeti formái. Ebben az ellentétekben mozgó, hol az egyik, hol a másik tendencia dominanciáját felmutató ellentmondásos struktúrában építette bele a világkapitalizmus a perifériát az imperializmus jelenlegi világszisztemébe.¹³

A világkapitalizmus nagy nyomása alatt fejlődő nem európai nemzetekben a nacionalizmus mint mozgalom és ideológia alapvető fontosságú és döntően progresszív jellegű. Sokkal inkább reakciónak minősíthetőek a polgári modernizációs irodalomnak azok a törekvései, hogy a nemzeti kérdést túlhaladottnak, szűk látókörűnek, és mint a tradicionális mentalitás hordozóját, a modernizáció legnagyobb akadályának tüntesse fel, hiszen az ilyen elméletek mögött végső soron az „európai” nemzeti fejlődés kizárólagosságának igénye húzódik meg.¹⁴

¹³ Ismeretes például, hogy Nyerere tanzániai elnök a 77-ek csoportja arushai tanácskozásán meghirdette a harmadik világ szegény nemzeti „szakszervezetei” létrehozásának szükségességét, ugyanakkor az is köztudott, hogy nemcsak az iparilag fejlett országok és a fejlődő országok közötti szakadék fokozódott tovább az elmúlt évtizedekben, hanem az ún. közepesen fejlett és legfejletlenebb országok között is a harmadik világban (a World Development Report, 1981 szerint a legalacsonyabb jövedelmű országok 1960 és 1970 között évi 1,6%-kal, 1970 és 1980 között 0,9%-kal növekedtek, míg a közepes jövedelműek 3,6%, illetve 3,1%-kal, s ez a tendencia előreláthatólag az 1980–2000 közötti időszakban is folytatódik, vö. 11, 13. l.).

¹⁴ A modernizációs irodalom egyik irányzata szerint a nacionalizmus a helyi modernizáló elitiek által mesterségesen létrehozott mozgalom a tömegek mobilizálására, s ennyiben vannak pozitív mozza-

A nemzet tehát a világkapitalizmus korának alapvető helyi-területi egysége és szerveződési formája, olyan komplex társadalmi egység, amely a belső, nemzeti piac és a világpiacon ellentétes viszonyára épül, s ennek az ellentétnek a szabályozására, a társadalom helyi élete egységes megszervezésére és a külső, világrendszerbeli hatásokkal szembeni képviselőre nemzeti államot,¹⁵ valamint az állampolgárokat kulturális közösséggé szervező nemzeti identitás-tudatot hoz létre.¹⁶ A világkapitalizmus a XVI. századtól kezdve bontakoztatja ki a nemzetté válás tendenciáját, amely a világkapitalizmus periferiáján, éles ellentétben a centrum felett, kialakult nemzetekkel, még most is napirányban van. Sőt, a gazdasági és kulturális függetlenségért vívott harc várhatóan még a közeljövőben is alapvető tartalmát adja a centrum és periféria ellentétének a világkapitalizmus rendszerében.

2. Nemzeti függetlenségi harc és osztályharc

A nemzeti mozgalmak és ideológiák döntő jelentőségének elismerése a mai világban viszont minden eddiginél erősebben megköveteli a világkapitalizmus behatolásához és a világméretű ipari-gazdasági fejlődéshez, valamint az ugyancsak világszinten is jelentkező és megszerveződő osztályharcokhoz való viszonyuk tisztázását. Tulajdonképpen egyetlen, szorosan összefüggő folyamat mozzanatairól van szó, amelyeknek megítélésében teljesen helytelen a világkapitalizmus behatolásának két szemben álló „frontjának” bármelyikét abszolútizálni. A polgári modernizációs elméletekkel ellentétben nem lehet a világtörténelmi fejlődést mint a kapitalizmus behatolását és a vele szemben állást a „modern” és a „tradicionális” szektorok vagy társadalmi szférák fogalomrendszerében leírni, s a modernizációs elméletek szellemében az előbbit progresszívnek, az utóbbit regresszívnek

natai, de önmagában véve elavult jelenség (Vö. J. H. KAUTSKY: An Essay in the Politics of Development, in: J. H. KAUTSKY (ed.): Political Change in Underdeveloped Countries, Nationalism and Communism, Wiley, New York, 1962, 57–69. l.). A modernizációs irodalom másik irányzata viszont éppen azt hangsúlyozza, hogy minél inkább egyesített – mondhatnánk nemzetiesített – a modernizációs folyamat, annál eredményesebb (Eisenstadt).

¹⁵ „Minél erősebb az államgépezet, annál nagyobb a képessége arra, hogy az általa képviselt csoportok számára eltorzítsa a világpiacon működését... Az államgépezetnek ez a szerepe a kapitalista világgazdaságban magyarázatot ad a nacionalizmus fennmaradására.” (I. WALLERSTEIN: The Capitalist World-Economy, Cambridge University Press, 1980, 61. l.).

¹⁶ Minél nagyobb mértékű a nemzetté válás eltorzulása, szervesen jellege, szükségképpen annál erősebb a nemzeti tudat kompenzatív jellege. A modern nemzeti leszármazási mítoszok eleve adottnak veszik a nyelv-kultúra-etnikum nemzeti egységét és „sorsközösségét”, de nyomokban eltorzul a nemzeti kérdés vizsgálata is. Már a 18–19. századi Kelet-Európában is megjelenik az a szemléletmód, amely a nemzeti tudatot helyezi a nemzetté válás tengelyébe és tekintti fő hajtóerejének, s ezért a „nacionalizmust” a nemzeti tudat megjelenésével, ill. később torzulásával azonosítja. Jellemző ez a beállítottság hazánkban is, a nemzeti kérdés történelmi kutatása szinte teljesen azonosult a nemzeti-közösségi tudat korszakainak vizsgálatával. A nemzet-tudat dominanciája nagyon karakterisztikusan megmutatkozik Szücs Jenő Nemzet és történelem (Bp., 1974.) c., egyébként igen színvonalas és a hazai vitákat jól összegező könyvében is.

– vagy akár egyes, a mai nacionalista elméletek szellemében megfordítva – leírni és minősíteni. Marxtól tudjuk, hogy a világkapitalizmus behatolásának egyszerre volt romboló és újrateremtő funkciója a periférián, s ezek a folyamatok még ma is elválaszt-hatatlanok egymástól, bár egyfelől a centrum polgári ideológiája a „civilizáció terjesztését” isteníti, másfelől pedig a nem európai nemzetek identitás-tudatuk keresésében gyakran mitizálják és heroizálják a helyi ellenállás valamennyi, sokszor a helyi uralkodó osztály érdekeit közvetlenül kifejező, reakciós formáit is. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesül ebben a vonatkozásban is a világkapitalizmus perifériáján, a társadalmi élet bizonyos vonatkozásainak és szféráinak funkciója a fejlődés egymást követő fázisaiban radikálisan megváltozik, vagy akár ellenkezőjébe is fordult át. A gondolatmenet továbbfolytatása tehát azt követelné meg, amit Lenin „a konkrét helyzet konkrét elemzésének” nevezett, vagyis az adott helyen és helyzetben, az egész kapitalista világrendszer vonatkozásában és fejlődése adott szakaszában konkrétan megvizsgálni a helyi-nemzeti erők és a világkapitalizmus behatolása progresszív és regresszív jellegének viszonyát.

A nemzeti kérdés és az osztálykérdés viszonya csak ebben az általános „történet-filozófiai” keretben, azaz a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődése jegyében vizsgálható. Még a centrum és periféria végsőikig feszülő ellentéte sem olvasható egybe a két kérdést Észak és Dél nemzetei mint egymással szemben álló osztályok ismert ideológiája formájában. Ugyanakkor a nemzetközi munkásmozgalom története során ismételtelen megmutatkozott annak a szektás álláspontnak a veszélyessége és képtelensége is, amely az osztályok kérdését abszolutizálja a nemzeti fejlődéssel szemben. A harmadik világ mai szakirodalmában ismerős végletek az osztályharc egyoldalúan nemzetközi síkra vetítése – csak a világorradalomnak van értelme, a helyi osztályharc a nemzetközi tőke egyeduralma miatt teljesen értelmetlen – (a legfejlettebb, a latin-amerikai fejlődésre támaszkodó Frank-féle iskola tézisei szerint) – vagy bezárása nemzeti keretek közé a világgösszefüggések teljes tagadásával (a „helyi” szocializmusok végső lényege ez, ami igen gyakran autarkias gazdaságpolitikával és szélsőségesen nacionalista identitás-tudattal kapcsolódik össze).¹⁷

A nemzeti kérdés és az osztálykérdés viszonyát történelmileg tekintve az általános modell az, hogy kezdetben, a világkapitalizmus behatolása idején a hagyományos uralkodó osztályok képviselik vagy vezetik a függetlenségi harcot, a későbbiekben azonban fokozatosan beépülnek a világkapitalizmus rendszerébe, s kialakul „szolgáló” jellegük. A függetlenségi harc ekkor a népi ellenállás vonalára megy át, és attól függően radikalizálódik, hogy mennyire kerül szembe az új típusú helyi uralkodó osztály – az ún. nemzeti burzsoázia – az elnyomó nemzettel, mennyire képes megfogalmazni saját önálló érdekeit, és a néptömegeket ezek érdekében mozgósítani.¹⁸ Világtörténelmileg annyi

¹⁷ M. CALDWELL: Problems of Socialism in Southeast Asia c. tanulmányában kimutatja, hogy ezek a helyi szocializmusok tulajdonképpen a nacionalista mozgalmak, ill. államok sajátos formái, és sokszor egyenesen csupán manipulációs eszközei (in: R. I. RHODES ed.): Imperialism and Underdevelopment, Monthly Review Press, New York, 1970, 396–397. l.). Hasonló elemzéseket idézhetnénk Afrika vonatkozásában is, Roxborough pedig a populizmus elemzése kapcsán mutat ki hasonló jelenségeket Latin-Amerikában (l. m. 108–110. l.).

¹⁸ A II. világháború után elsőként P. Baran mutatott rá a helyi uralkodó osztályok érdekszövetségére az imperializmus külső erőivel, s azt hangsúlyozta, hogy a valóban önálló nemzeti

bizonyos, hogy egyfelől a hagyományos uralkodó osztályok egészében véve már elvesztették pozitív szerepüket a nemzeti függetlenségi harc szempontjából, sőt osztályérdekeik többnyire az elnyomó nemzet közvetlen szövetségésévé tették őket. Másfelől a helyi burzsoázia mint kifejeletlen osztály legfeljebb csak részlegesen képes az önálló nemzeti fejlődés érdekében fellépni és a nemzetközi burzsoázia ellen az antiimperialista nemzeti függetlenségi mozgalmat vezetni. Ezzel egy világtörténelmileg új, sajátos szituáció jött létre, amelyet a legfejlettebb periférián, Latin-Amerikában főleg a nemzeti burzsoázia árulása, nemzetietlen jellege – vagyis az antiimperialista és antikapitalista harc teljes egysége, a nemzeti függetlenség és az osztályharc követelményeinek egybeesése – felől jellemeznek. Fekete-Afrikában, a legfejletlenebb periférián viszont a nemzet-osztály (Cabral) fogalma alapján, azaz a helyi osztályok legszélesebb egységfrontja bázisán.¹⁹

A nemzeti kérdés és osztálykérdés összekapcsolódásának széles diapazonja ellenére – amely természetesen ismét a konkrét helyzet konkrét analízisét követeli meg – ennek a világtörténelmileg létrejött szituációnak vannak markánsan közös jegyei is. Ezek a közös jegyek szerintünk nem írhatók le a marxizmusban szokásos módon a „két” forradalom (vagy két egymást követő forradalmi szakasz, nevezetesen a nemzeti-demokratikus és a szocialista) viszonyaként, egybeolvadásaként. A két forradalomelméletre alapozó nézetek az európai forradalmi modellek kiterjesztését jelentik a nem európai fejlődésre, folytonosságuk a marxizmusban egyértelműen kimutatható a marxi permanens forradalom elmélete demokratikus és szocialista szakaszaitól. A marxi elmélet azonban jogosan arra a feltételezésre épült, hogy a *fejlett* országok forradalmában először a szélesebb tömegek mozgósítása megy végbe a demokratikus célkitűzésekért, s aztán lehet áttérni a szocialista célkitűzések megvalósítására. A *fejletlen* országok forradalmi során azonban mindinkább kiderült, hogy a demokratikus célkitűzések az igen erős külső függés miatt nemcsak az antiimperialista harccal kapcsolódnak össze igen erőteljesen, hanem kezdettől fogva bizonyos „szocialista” eszközökkel és célokkal is. A demokratikus és szocialista jelleg európai szétválasztása így elveszti értelmét – mégpedig annál inkább, minél fejletlenebb ország forradalmi átalakulásáról van szó –, az Európában még kétféle célkitűzés a harmadik világban szétválaszthatatlan egységgé ötvöződik az antiimperialista nemzeti függetlenségi harcban. Ezzel azonban mind a demokratikus, mind pedig a szocialista célkitűzések maguk is radikálisan új tartalmat és funkciót nyernek, „letranszformáló-

fejlődéshez ezt a szövetséget meg kell törni (On the Political Economy of Backwardness, 1952, in: R. RHODES: I. m. 297–300. l.). Baran – főleg latin-amerikai – elemzését folytatja és a szélsőség viszi Fanon elmélete A Föld rabjai c. munkája (1961) The Pitfalls of National Consciousness – Africa c. fejezetében. Fanon azt állítja, hogy a kolonializmus elleni harcban a nemzeti öntudat csak üres forma, amely nem telik meg reális tartalommal, mivel a nemzeti burzsoázia mögött nem jöhet létre valóságos nemzeti egység. (In: RHODES: I. m. 302–310. l.)

¹⁹Cabral közismerten a nemzet-osztály fogalmát csak a nemzeti függetlenségi harc közvetlen időszakára értelmezi, és feltételezi a kispolgárság egy részének „öngyilkosságát”, azaz önnön osztályérdekeivel való átmeneti szembefordulását. Társadalmi struktúrakutatás a harmadik világban c. tanulmányunkban (sajtó alatt a Szociológiában) Wallerstein és Amin koncepciója bírálatához kapcsolódva igyekeztünk bemutatni a nemzeti kérdés és osztálykérdés komplex viszonyát a másik oldalról, az osztályviszonyok fejlődése és a társadalmi struktúra átalakulása szempontjából is.

nak”, vagyis egységgé ötvöződésük – egyes sajátos, szélsőséges eseteket kivéve – nemcsak felerősíti, hanem le is gyengíti egymást. Ezt általában nem veszik figyelembe azok a közkeletű optimista forradalmi stratégiák, amelyek a II. világháború után a fenti összefonódás miatt a szocialista forradalmak győzelmét, ill. az ún. második, azaz szocialista szakaszra való áttérés gyors bekövetkezését várták világszerte.

A nemzeti függetlenségi harc és a politikai függetlenség időszakában azonban a demokratikus és szocialista jegyek együttes és korlátozott jelentkezésére került sor – az ún. nem kapitalista út –, de még az ún. szocialista orientációjú országokban sem lehet elkülöníteni nemzeti demokratikus és szocialista szakaszokat. Markánsan a szocialista forradalom irányába tartó fejlődés csak azokban a fejlődő országokban bontakozott ki, amelyek közvetlen katonai-politikai és gazdasági szövetségre léptek a szocialista világrendszerrel. Az újonnan felszabadult afrikai és ázsiai államok döntő többsége azonban megrekedt a nemzetté válás, a nacionalista átalakulás különböző szakaszaiban – a helyi feltételektől függően erősebb vagy gyengébb antiimperialista és antikapitalista-szocialista jelleggel –, és a világkapitalizmus erős nyomása, dominanciája miatt előreláthatólag még meg is fog maradni a nacionalista átalakulás formáiban a következő évtizedekben is. Latin-Amerika, mint a legfejlettebb periféria történelmi tapasztalata azt sugallja, hogy a gazdasági, politikai és kulturális nacionalizmus előtérbe jutása és hosszas stagnálása előbb-utóbb egy olyan tendenciát is kivált, amely a belső osztályerők erőteljesebb differenciálódásához, a „demokratikus” és „szocialista” jelleg erőzójához vezet. A latin-amerikai fejlődés fő vonulata a nemzeti függetlenségi harc és az önálló nemzetté válás sajátos zsákutcáját mutatja, amelyből érdemi áttörést – s egyben a többi kontinensek manapság lelassuló nemzeti fejlődése számára új perspektívát – csak a szocialista világrendszer gazdasági-politikai megerősödése és a világimperializmus újabb, nagyarányú meggyöngyülése hozhat, vagyis csak az egész világrendszer érdemi átalakulása vezethet el a nem európai nemzeti fejlődés lényegesen új típusának és szakaszának megjelenéséhez.

3. A nem európai nemzeti fejlődés főbb típusai

A latin-amerikai függőségi iskola képviselői a perifériális kapitalizmus legfejlettebb formájának bázisáról vetik fel a nacionalizmus kérdését a harmadik világban. A múlt századi nacionalista fellendülés után a nemzeti mozgalmak újabb fellendülése következett be 1930 és 1955 között, s ennek megtorpanásából és válságából vonják le a latin-amerikai radikálisok a nemzeti mozgalmak perspektíváival – s mindenekelőtt annak a nemzeti burzsoázia általi vezetésével – kapcsolatos pesszimista következtetéseiket. Bár számos vonatkozásban látják a helyzet latin-amerikai sajátosságait, elméletüket mégis akarva-akaratlanul kiterjesztik az egész harmadik világra. Mivel így tesznek a délkelet-ázsiai, ill. fekete-afrikai teoretikusok is, a nem európai nemzeti fejlődés főbb típusai körülményeire már csak azért is szükségünk van, hogy ezeket a harmadikvilág-ideológia főbb típusaiként jelentkező túláltalánosításokat kellő bírálatban tudjuk részeseíteni.

A latin-amerikai teoretikusok jogosan hangsúlyozzák, hogy valódi nacionalizmusnak csak azt a mozgalmat – ill. annak ideológiáját – tekintik, amelyik objektíve az

országos-nemzeti érdekek *egészét* érinti, vagyis az egész *struktúra* átalakítására irányul a nemzetté válása, az önálló nemzeti fejlődés (gazdasági-politikai nacionalizmus) eredeti értelmében. *Valóságos nemzeti fejlődésről csak ott beszélhetünk, ahol a külső erővel, az egész világkapitalizmussal szemben a belső erők viszonylagos önállósággal rendelkező struktúrává szerveződnek a gazdaságban, a politikában és a kultúrában egyaránt.* Nyugat-Európában a nacionalizmusnak ez a teljessége a nemzeti fejlődés eredeti időszakában természetes volt, a latin-amerikai radikálisok szerint azonban az ő kontinensükön a XIX. századi, majd a XX. század közepi kudarcok után egyszerű „patriotizmussá” torzul, amely megmarad a nemzeti érzelmek és a tradicionális helyi értékek megelőzése és felidézése szintjén, de egyfelől csak *részleges* nacionalizmus, mivel nem irányul a külső függés egész szerkezetének átalakítására, csak módosítására az egyes osztályok és rétegek érdekében, másfelől *nem elég aktív* nacionalizmus, azaz nem képes az egész társadalom mozgósítására a döntő nemzeti problémák megoldása érdekében. A nacionalizmus részleges jellege szerintünk abban is megmutatkozik, hogy Latin-Amerika számos országa a maga különös, egyedi fejlődési útját járja, de történelmi sajátosságai nem az önálló nemzeti fejlődés során kialakult vonásokból, hanem a függés fennmaradása, ill. felemás felszámolása során megőrzött vonásokból adódnak. E folyamat során az egyes országok egymással való szembekerülése is a külső függés által motivált, s így mesterségesen kiváltott nemzeti ellentét, mint ahogy önálló nemzeti fejlődés hiányában saját hazájuk támogatása sem valódi nacionalizmus (Johnson, Cockroft)²⁰.

A latin-amerikai radikálisok ezért hajlamosak a nacionalizmust, a nemzeti kérdést elvetélt kísérletnek és túlhaladott problematikának ábrázolni a fejlődő országok számára. Álláspontjuk szerint a nemzeti kérdés azért elavult megközelítés, mert – amint Latin-Amerika nemzeti mozgalmainak többszörös kudarcra mutatja – a periféria országai egyenként nem tudnak kitörni a világimperializmus rendszeréből (legfeljebb igen sajátos körülmények között, mint Kubában), hiszen a világkapitalizmus már a nemzetközi, és nem a nemzeti osztályharc vonalán polarizálódott. Két valódi, világméretű osztály van, a proletariátus és a burzsoázia – térnek vissza Marx 1840-es évekbeli, meghaladott álláspontjára –, s csak ezek világszintű ütközése, tehát a világforradalom hozhatja meg a nemzeti függetlenséget. Ezért a helyi-nemzeti keretek között folyó osztályharc jelentőségét tagadják, sőt időnként reformizmusként denunciólják. A nacionalizmus deformálódását a gazdasági függetlenség hiányán és a helyi burzsoázia torz, kifejletlen formáján keresztül mutatják be. Fejtegetéseik fő motívuma az, hogy Latin-Amerikában éppenséggel van helyi burzsoázia, de ez korántsem „nemzeti”, hanem a nemzetközi burzsoáziával közvetlenül összeszövődött, annak alárendelt burzsoázia, sőt a burzsoázia nacionalista szektorának gazdasági bázisa az ötvenes évek második fele óta csökkenőben van.²¹

A „nemzetietlen” jellegű, deformált burzsoázia bírálatában nem tartják alkalmasnak a *gazdasági nacionalizmus* és a *gazdasági liberalizmus* szokásos ellentétpárját, vagyis a

²⁰ A latin-amerikai függési iskola nemzet-koncepcióját a Dependence and Underdevelopment c. tanulmánykötet alapján mutatjuk be, amely J.-D. Cockroft, A. G. Frank és D. L. Johnson írásait tartalmazza, vö. Anchor Books, New York, 1972, 39, 108, 187, 428, 1.

²¹ Uo. 56, 108, 429, 432. l.

nemzeti gazdasági érdekek állami-protekcionista eszközökkel való védelmét szemben a nyitott ajtók politikájával, a külföldi tőkének nyújtott szabad mozgási lehetőségekkel. Jogosan utalnak ugyanis arra, hogy a gazdasági nacionalizmus bizonyos formái elégtelenek, a nemzetközi monopolitőke megtalálja az utat-módot a protekcionista módon üzött gazdasági nacionalista védelmi politika frontján való áthatolásra és beszivárgásra, s aztán maga is élvezi annak oltalmát és előnyeit. Ugyanakkor a gazdasági liberalizmus sem összeegyeztethetetlen az „üzleti nacionalizmussal” (business nationalism), amely olyan, a helyi burzsoázia szűk, részleges nemzeti érdekeinek megfelelő gazdaságpolitikát jelöl, amely feltételezi bizonyos külső monopolista érdekekkel való szövetséget.

Mindezekből az elemzésekből korántsem a délkelet-ázsiai fejlődés korábbi szakaszaiból megismert komprádor burzsoázia képe bontakozik ki előttünk, hanem már egy nagymértékben megerősödött és félig-meddig önállósult helyi burzsoázia képe, amely a saját érdekét nem a nemzetközi tőkével való teljes szembefordulásban, hanem egyfajta partnerségi viszony és „munkamegosztás” kialakításában látja. Az ily módon felemásan önállósult és megerősödött helyi (brazil, argentin, mexikói) nagytőke üzleti nacionalizmusa ezért valóban alig érintkezik a teljes gazdasági függetlenséget jelentő gazdasági nacionalizmussal, bár politikai és kulturális nacionalizmusa igen erős, sőt más országokkal szemben igen agresszív is lehet. A latin-amerikai fejlődés példája, történelmi tapasztalatai azt sugallják — a radikális szerzők szélsőséges megfogalmazásait leszámítva is —, hogy a gazdasági nacionalizmus a politikai függetlenség évszázada után a többszöri kudarcok hatására nem felerősödik — ahogy Afrikában és Ázsiában most is elvárjuk —, hanem mindjobban elvetéledik, fragmentálódik. Ezt azonban elleplezi a kulturális és politikai nacionalizmus felfokozódása, amely az adott feltételek között az egyes országok közötti ellentétek felfokozódásával, szubimperialista centrumok kialakulásával jár, és a belső fejlődést illetően antikommunizmusba hajló antidemokratikus-diktatórikus formákat termel ki.²²

A burzsoázia tehát képtelen volt Latin-Amerikában európai módra „magáért való osztályá” válni, azaz nemzeti és progresszív jellegű, öntudatos osztályként kialakulni és ekként fellépni. A burzsoázia ezért nem volt képes harcra mozgósítani, így a középretegek, értelmiségiek, munkások és a marginális tömegek váltak a nemzeti mozgalmak hordozóivá. Ezt a szembeállítását a latin-amerikai radikálisok közismerten addig feszítik, hogy a helyi „nemzeti” burzsoáziát kiáltják ki a nemzeti fejlődés „közvetlen ellenségének”, s ezt az elvet főleg a „hagyományos” avagy „ortodox” marxizmussal szemben hangsúlyozzák, amely 1935 és 1955 között tényleg túlértékelte a nemzeti burzsoázia progresszív szerepét.

Vajon a latin-amerikai zsákutca vár-e az ázsiai és afrikai nemzeti mozgalmakra, nemzetté válási folyamatokra is? Nem szükségképpen, hiszen a világhelyzet ez utóbbiak fellendülése idején már lényegesen különböző. Mégis figyelmeztetőek, ha nem is közvetlenül kiterjeszthetőek, a latin-amerikai történelmi tapasztalatok. Az ázsiai és afrikai országok nacionalizmusa még végzi — illetve legalábbis igéri — az egész nemzeti egység

²²Uo. 109–111, 181, 187–189. l.

átalakítását és fejlesztését, de Latin-Amerika tanulsága arra int, hogy mindez megtorpanhat és naiv várakozásnak bizonyulhat más kontinenseken is.

D. L. Johnson maga is nagyon határozottan utal a latin-amerikai és egyéb harmadik világbeli nacionalizmusok jelentős különbségeire: „A nacionalizmus Latin-Amerikában . . . teljesen különböző jelenség, mint amilyenek manapság az afrikai, ázsiai és közel-keleti volt gyarmati országok viszonylag egységes mozgalmi. Ezekben az országokban a nacionalizmus erőteljesen ideológiai töltetű, jelentős nagyságrendű politikai erő, amely megadja a nemzeti egységhez szükséges közös nevezőt és mobilizálja a különböző csoportok kollektív energiáit a gazdasági fejlődés és a társadalmi-politikai modernizáció nemzeti programjának végrehajtására. Az arab vagy afrikai nacionalizmusnak nincs latin-amerikai megfelelője . . . A volt gyarmati és a latin-amerikai országok közötti különbségek igen nagyok. Latin-Amerika ténylegesen *fejlődött* a szabadversenyos kapitalizmusban, így Ázsia, Afrika és a Közel-Kelet nacionalista csoportjainak társadalmi megfelelői Latin-Amerikában a szabadversenyos kapitalizmusban nőttek fel és élvezték annak előnyeit. A latin-amerikai oligarchák városi üzletemberek, és nem a hatalomból könnyen eltávolítható törzsfőnökök vagy feudális földesurak, de nem is olyan technokraták vagy bürokraták, akik képesek átlendülni a nemzeti mozgalmak támogatására.”²³

Úgy gondoljuk, Johnson markáns jellemzése valóban megmutatja a főbb eltéréseket a latin-amerikai és az összes többi típus között. A szembeszökő különbség nemcsak az, hogy Latin-Amerikában a formális vagy politikai függetlenség kérdései már több mint egy évszázada megoldódtak, hanem az is, hogy az egységes spanyol hódítás és gyarmatosítás nyomán már végbement a helyi-nemzeti elkülönülés folyamata is, megtalálva annak helyi-történelmi előzményeit. Ázsiában viszont ezek a történelmi előzmények jóval erőteljesebben jelentkeznek ugyan és támaszkodhatnak a korábbi egységesülési folyamatokra, de magának a politikai függetlenségnek a kérdése csak nemrégiben oldódott meg, ezért került a nemzetté válás több évszázados vagy éppen több évezredes előzményekre visszatekintő folyamata csak a legutóbbi évtizedekben előtérbe (ez részben a közel-keleti országokra is érvényes).²⁴ Afrikában viszont a kétféle negatívum összeetalálkozik, és felerősíti egymást, nemcsak a politikai függetlenség elnyerésére került igen későn sor, sőt, tulajdonképpen kontinentális méretekben még most sem zárul le, hanem jórészt a történelmi előzmények, a korábbi nyelvi-etnikai-kulturális egységesítő folyamatok is hiányoznak. A nemzetté válás problémája éppen ezért Afrikában a leginkább akut probléma, s ezért a nem európai nemzeti fejlődés afrikai típusát tekintjük a klasszikus típusnak, amely a legvilágosabban mutatja a perifériális, szervesen, felülről lefelé hatoló nemzetté válás klasszikus útját és jelenségét.²⁵

²³ Uo. 185–186. l.

²⁴ A közel-keleti problematikát illetően lásd: B. S. TURNER: *Marx and the End of Orientalism* (George Allen and Unwin, London, 1978.) c. munkáját.

²⁵ B. Moore, a politikai modernizáció történeti szociológiai megközelítésének vezető teoretikusa a nem európai politikai struktúrák fejlődésében az ázsiai utat mutatja be klasszikusnak (India, Kína), mint az európai alulról jövő demokratikus fejlődés (első modell) és a felülről jövő forradalmak (Németország, Japán – második modell) után a parasztforradalmak útját (harmadik modell). Bár Moore is kacérkodik a Veblen által bevezetett, manapság oly divatos fogalommal, az „elmaradottság

4. A nemzeti fejlődés útja a Fekete-Afrikában

Számos elmélet található a harmadik világ szakirodalmában, amely a nemzetté válás klasszikus, fekete-afrikai modelljéből indul ki, s erre építi a társadalmi struktúrára vonatkozó kutatásait is. Az afrocentrikus koncepciók közül a legismertebb Amin nemzetfelfogása, amely pánafrikai: a nemzet meghatározását szembetűnően az arab fejlődésre építi, az annak tartalmát alkotó társadalmi-történelmi folyamatokat azonban jobbra Fekete-Afrika alapján jellemzi. Amin – korábbi műveiben már kifejtett – nemzetfelfogása szerint a nemzet a közös nyelvvel rendelkező etnikai csoportok bázisán csak akkor jön létre, ha kialakul a terméktöbblet központosítására képes államhatalom. Ennek az államhatalomnak típusa szerint kétféle típusuk van Amin szerint a nemzeteknek is, nevezetesen egyrészt az *adóztató* (ázsiai) termelési mód nemzetei – az óegyiptomi, ókínai, ill. a középkori arab nemzet –, másrészt a *kapitalista* nemzetek. Ez a koncepció egyoldalúan előtérbe helyezi az arab „nemzeti” fejlődést a középkori európaival szemben, s ezzel Amin negligálja a nemzetté válás előzményeit és korai formáinak erőteljes meglétét a középkori Európában, és elvágja magát a kapitalista centrum kialakulásának megértésétől. A kapitalizmus mint a nemzeti piac kialakulásának folyamata így nem kötődik össze szétválaszthatatlanul a nemzetté válással, s lehetővé válik olyan folyamatnak is nemzeti fejlődéssé minősítése, amelyben nem ment végbe még a nemzeti-belső piac egységgé szerveződése. Ennek a tézisnek a kompenzatív ideológiai hatása nyilvánvaló a mai össz-afrikai fejlődésben, de a kompenzálás ára a marxista nemzetkoncepció leglényegesebb elemének feladása.

Az afrikai ihletettség, mint a harmadik világ összfolyamatainak a legfejletlenebb periféria szempontjából való vizsgálata, Aminnak az aktuális nemzeti kérdést illető fő téziséből is kitűnik: „Bizonyos értelemben a nemzeti felszabadító harc a világ szocialista felszabadításának mozzanata, és nem a kapitalizmus világméretű fejlődésének egyik fázisa.”²⁶ Afrikára ugyanis még közvetlenül érvényesíthető az a tézis, hogy a nemzetté válás folyamatának kezdete már egybekapcsolódhat a szocialista forradalmak világszerte

előnyével”, nagyon világosan megfogalmazza, hogy az európai és a nem európai fejlődés összehasonlíthatatlan, és az unilineáris evolúció elve a politikai formákat illetően is kudarcot valtott. Az első két modell tehát nem alkalmazható a nem európai (ázsiai) fejlődésre, legfeljebb felszínes hasonlóságok, „félvezető trivalitások” vannak közöttük (B. MOORE: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Peregrine Books, London, 1977, 159–161, 413–414. l.).

²⁶ AMIN: *Class and Nation*, Id. kiad. 131. l. Amin a perifériális nemzeti fejlődés modelljét az alábbi három ismervel jellemzi: 1. A kapitalista fejlődés külső politikai beavatkozás révén jelentkezett, ezért a prekapitalista agrárviszonyok nem bomlottak fel, hanem a külső kapitalista felhalmozás eszközévé változtak, vagyis nem volt agrárforradalom; 2. Az újratermelést biztosító politikai kereteket egy kívülről kialakított és függő osztálystruktúra adta, ezért nem jöhetett létre független nemzeti állam; 3. Az egész perifériális nemzeti fejlődést az jellemzi, hogy a külső viszonyok nem voltak alávethetők a belső fejlődés igényeinek, hanem viszont. (Uo, 136. l.). Amin nemzetfelfogását és a termelési módok elméletével való összefüggését vizsgálja Béládi László *Egy prekapitalizmus-elmélet tanulságai* (Samir Amin a termelési módról és a nemzetről) c. tanulmányában a Fejlődéstanulmányok I. kötetében (Bp., 1980. 125–146. l.).

való jelentkezésével. Részben érvényesíthető ez még Ázsiára is – bár többnyire már ott is sokkal korábbi folyamatokról van szó –, de végleg nem érvényesíthető Latin-Amerikára, ahol a nemzeti felszabadító harcok már lényegében lezárultak. Jellegetesen afrikai az is, hogy Amin nem annyira a nemzeti felszabadító harc előtti és alatti nemzeti-helyi burzsoázia gyengeségét és komprador jellegét hangsúlyozza – ami nyilvánvalóan az eset Latin-Amerikában és Ázsiában –, hanem a függetlenség *után* egészben vagy részben hatalomra jutott burzsoázia „kompradorizációját” – mint az imperialista világrendszerbe való beépülés törekvését és az alárendelt viszony vállalását –, ami megfelel a valóságos afrikai fejlődés egyik fő tendenciájának. Ugyancsak ebbe az irányba mutat Amin fejtegetése arról, hogy a nemzetek a periférián nem létrejövőben, hanem gyengülőben vannak, mivel a harmadik világ burzsoáziája a maga komprador szerepét a létrejövő „negyedik világgal” szemben is eljuttassa, s ezekben a legszegényebb országokban – ismét csak Afrikáról van szó – megtorpan és válságba kerül a nemzeti fejlődés.²⁷

A szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalmak közvetlen és szükségszerű kapcsolata mellett tehát leginkább a negyedik világra hivatkozva érvel, ezért az európai periféria és a világkapitalizmus perifériája nemzeti kérdésének teljes ellentétét hangsúlyozza. Az előbbi még a „kapitalista” nemzetté válás mozzanata volt, az utóbbi már feltétlenül a „szocialista” fejlődéshez kötődik: „A nemzeti kérdés, amely a XIX. században még főleg az elnyomott európai nemzetek problémája volt, a XX. században átkerült Ázsiába és Afrikába, ahol gyarmati kérdésként jelent meg. Ez nemcsak egyszerűen földrajzi áthelyeződés volt, hanem – az imperializmus világrendszere kialakulásának mozzanataként – a nemzeti kérdés egész természetét megváltoztatta. A régi nemzeti kérdés az európai nemzetek feudális rendszerek általi elnyomását jelentette, s így a nem teljes polgári forradalom része volt. Az új nemzeti kérdés mint a kapitalista imperializmus által elnyomott népek kérdése, már a közeledő szocialista forradalom része. Pontosabban szólva, itt már olyan „polgári demokratikus” követelésekről van szó, amelyek egyikét – nevezetesen a parasztok agrárreformmal kapcsolatos követeléseit – csak egy – proletár vezetés alatt végrehajtott – permanens forradalom polgári szakasza elégíthet ki. Az új nemzeti kérdés lényege tehát antiimperialista jellegű.”²⁸

Amin szerintünk jogosan von éles határt az európai periféria és a világkapitalizmus perifériája között a nemzeti kérdésben is, ahogy már korábban is jeleztük, szerintünk a harmadik világban egy egészen új típusú forradalom bontakozik ki, amelyet nem lehet az európai polgári demokratikus és szocialista, kétszakaszos forradalmak megkésett formáira redukálni. Jogtalan viszont Amin álláspontjában szerintünk ennek az egész antiimperialista nemzeti kérdésnek és az új típusú forradalomnak „afrikai” redukciója, ha az ázsiai, latin-amerikai és közel-keleti típusokat is figyelembe venné, akkor mégsem lenne

²⁷ Vö. AMIN: I. m. 138–141. I. Amin többször is használja a jelenlegi folyamatokra az „elnemzetleniesedés” fogalmát. Leginkább a helyi burzsoázia nemzet jellegének hiányát és a „homo consumens universalis” terjedését hangsúlyozza. Ugyanakkor határozottan bírálja azokat az álláspontokat, amelyek a helyi uralkodó osztályokat eleve komprador jellegűnek, sőt, „külföldi ügynököknek” tüntetik fel, és szót emel a nemzetek és osztályok mechanikus azonosítása ellen is.

²⁸ AMIN: I. m. 173. I.

abszolút ellentét az európai periféria forradalmi és a világkapitalizmus perifériájának forradalmi között, hiszen az egymástól is élesen elválasztható típusok áthidalnák ezt a szakadékot.

Az „afrikai” látásmód a legjellegzetesebben a nemzetté válás közvetlen folyamatainak leírásában mutatkozik meg Aminnál: „A periféria népeit önkényes és mesterséges határok választják el, s ezek a népek nem alkotnak egyetlen – vagy akár több – nemzetet azoknak az államoknak a többségében, amelyek keretében nemzetközi létezésük jelentkezik. Ezek a népek egy vagy több etnikai csoportból állnak, amelyek néha közeli (például nyelvileg), néha pedig igen távoliak; néha földrajzilag igen világosan elhatárolódnak egymástól, néha pedig ugyanazon térségben élnek (például az azonos helyen élő, de különböző etnikai csoportokhoz tartozó földművelők és állattenyésztők). Népségük is rendkívüli mértékben eltérő. Ezek az etnikai csoportok néha megőrzik – valamennyi vagy csak néhány tagjukat illetően – a társadalmi szervezet többé-kevésbé ősi formáit (nemzetségek, törzsek). Néha prekapitalista jellegű, fejlett adóztató etnikai szervezeteket, kvázi nemzeteket is létrehozhatnak. Az elnyomás különböző – régi vagy új – módozatai jellemzik ezen etnikai csoportok közötti viszonyokat... Az osztályharcok gyakran etnikai harcokként jelentkeznek, s így belülről vagy kívülről manipulálhatóak a reakciós osztályok vagy az imperialista erők által. Ilyen körülmények között a nemzeti felszabadító harc gyakran „nemzeti mozgalom nemzet nélkül”²⁹.

Az afrikai nemzeti fejlődés *sajátosságainak* eléggé pontos jellemzése ez, a baj csak az Amin „pánafrikai” koncepciójával, hogy a nem európai nemzeti fejlődés *általános* modelljeként mutatja be. Nyilvánvalóan valamennyi kontinensen vannak mesterséges határok és szétszakított etnikumok stb., de nem ezek a lényeges jellemzők Latin-Amerikában és Ázsiában, ahol a nemzeti fejlődésnek komoly történelmi előzményei vannak, viszont igencsak a fejlődés lényegi jellemzői Fekete-Afrikában, ahol ilyen előzmények csak esetlegesen fordulnak elő, és ezért a gyarmatosítás valóban mesterségesen szabta meg Afrika nemzeteinek térképét. Abban is egyetérthetünk Aminnal, hogy ez az afrikai fejlődés mutatja a legszélsőségesebb, s ezért a legjellegzetesebb módon az egész periféria nemzeti fejlődésének kívülről meghatározottságát, de ezért még a nemzetté válás „klasszikus” afrikai útját nem szabad összemoznunk a maga közvetlen létezésében a többi, ezeket a jegyeket nem ilyen élesen és közvetlen formában hordozó típusal.

A periféria egészére tehát közvetlenül nem vonatkoztatható Amin minősítése, az „ál-nemzeti fejlődés”. Jelentős és lényeges nemzetté válási folyamatok zajlottak és zajlanak le valamennyi kontinensen, akkor is, ha beteljesedésüket a világkapitalizmus rendszere még most is megakadályozza. Még az afrikai fejlődésnek is lebecsülése lenne „pszeudo” jellegének túlhangsúlyozása, amire Aminnak azért van szüksége, hogy a szocialista forradalommal való direkt kapcsolatukat – mint az imperialista világrendszerrel a nemzeti fejlődés folyamán való teljes szembefordulás szükségességét – kimutassa. Afrikai megközelítést sejtetnek Aminnak azon fejtegetései is, hogy – a népek önrendelkezési

²⁹ Uo. 175–176. I. Amin itt arra is utal, hogy egyes ázsiai népeknél megvannak a nemzeti fejlődés előzményei, többé-kevésbé homogén népek saját történelemmel és kultúrával, de számára ezek a kivételesek, és az afrikai út az általános. (Vö. még 238–239. l. is.)

jogának fenntartása mellett – lehetőleg nagyobb államok létrehozására és megőrzésére kell törekedni, és el kell kerülni a „balkanizációt”, mivel a szétdarabolódás csak gyengíti a nemzeti államokat a világitperializmusmal szemben. Az új államok fő feladatát egyenesen abban látja, hogy „polgári társadalmat”, azaz nemzetgazdaságot teremtsen, s ez ebben az éles formában fogalmazva megint csak jellegzetesen a mai afrikai államok feladata.

Amin a periféria nemzeti fejlődése jellemzésénél az afrikai – általunk klasszikusnak tekintett – fejlődés számos problémáját exponálta már. Az más kérdés persze, hogy Amin ezeket a sajátosságokat általános jegyekké fordítva, egész koncepciója megalapozásához használja fel. A harmadik világ nemzeti felszabadító harcait tekinti a jelenlegi világtörténelem fő mozgatóerejének, amelyben egyfelől a nacionalizmus és a szocializmus rövidre zárt kapcsolatával a periférián teljesen negligálja a szocialista világrendszer szerepét, és ugyanakkor másfelől rendkívüli módon túlértékeli a periféria parasztságának és előproletariátusának forradalmi erejét és dinamikáját. Végső konklúziója azonban nagyon reálsan hangsúlyozza, hogy „... a nemzeti és gyarmati kérdés még alig nyert kidolgozást a marxizmusban. Marx és Engels nézetei nem adnak elegendő alapot a mai állapothoz szükséges általános alapelvek megállapítására... Az újabb viták a Kominternben egy olyan lenini globális koncepciót adnak, amely alapvetően helyes, de ez sem helyettesítheti számunkra a mai helyzet konkrét analizisét.”³⁰

Az afrikai nemzeti fejlődés sajátosságai – „mesterséges” nemzeti állam a dekolonizáció során létrehozott, gyenge államapparátussal és fejletlen osztályokkal – előtérbe állítják az állam szerepét és jellegét a nem európai nemzetté válásban. Az afrikai nemzetté válási folyamatot valóban szélsőséges formában jellemzi a felülről lefelé irányuló hatások modellje: megszületik egy politikai-adminisztratív szervezet, amely sem külsőleg – a világpiac, ill. a volt gyarmatosító vonatkozásában –, sem pedig belsőleg – etnikai-nyelvi, törzsi, távközlési-közlekedési és főleg gazdasági vonatkozásban – nem valódi egység. Ezt az egységet az újonnan kialakult államhatalomnak minden vonatkozásban még létre kell hoznia, támaszkodva – az esetek többségében – a nemzeti felszabadulási mozgalomban létrejött szervezetre – népfront jellegű tömegpárt – és nemzeti identitás-tudatra. A gyarmatosítás utáni Fekete-Afrika történetének krónikásai valamennyien azt a folyamatot írták le, amelynek az állam a főszereplője, és az elemi értelemben vett nemzeti egység – közös terület, közös nyelvi-hírközlési-közlekedési rendszer – kialakítása a tárgya. A periféria országai kapcsán többször leírt, s alapjában helyes tézis, hogy a politikai felszabadulás után megkezdődik az addig antiimperialista harcban viszonylag egységes osztályszövetség felbomlása és differenciálódása. Ez az afrikai fejlődésre azonban csak

³⁰ Uo. 179–180. I. Amin azt fejtegeti, hogy az 1870 és 1978 közötti időszakban a nemzeti felszabadító mozgalmak alkotják a történelem fő hajtóerejét. 1880 és 1914 között ez a szerep még csak közvetve jelentkezett, bár a nyugat-európai proletariátus már ekkor elvesztette forradalmi potenciálját. A második szakaszban, 1945-ig az októberi – majd a kínai – forradalom jelzi a felszabadító mozgalmak kezdetét a gyarmati rendszer ellen, de csak a harmadik szakaszban, 1945 után jelenik meg a nemzeti felszabadító mozgalmak domináns szerepe közvetlenül is a világtörténelemben. A nemzeti felszabadító harc Amin értelmezése szerint nem a formális, politikai függetlenségért, hanem a valódi, gazdasági és kulturális függetlenségért vívott harcot jelenti, s ezért közvetlenül összekapcsolódik a belső osztályharcral is, és átvezet a szocialista forradalomhoz. (Uo. 195–197. l.)

igen nagy fenntartással igaz: *Fekete-Afrikában ennek a széles osztályközösségnek a fenntartására nemcsak azért tesz az új államhatalom nagy erőfeszítéseket, hogy – mint minden fejlődő országban – egy kialakulóban levő osztályuralmat stabilizáljon, hanem – legalábbis az első időszakban – főleg azért, hogy a függetlenné vált területet egységes országgá, nemzetté változtassa.* A történelem tragédiája, hogy ennek az egységesülési folyamatnak kezdeti lépéseit az újonnan felszabadult országok egymás között vívott háborúi és ellenségeskedései kísérik, tehát a nemzetté válás elemi és alapvető folyamatai a regionális együttműködés és integráció ellen hatnak, ahogy ezt például a Kelet-Afrikai Gazdasági Közösség története mutatja.

Az afrikai nemzeti fejlődés modelljéből következik, hogy itt a nemzet-osztály Cabral-féle fogalmának sajátos realitása van³¹, s egyáltalában Fekete-Afrikában az állam viszonylagos önállósága – különösen a végrehajtó hatalomé – egészen szélsőséges formában jelentkezik. Szerepét nemcsak a legfontosabb feladata – a nemzetgazdaság és a belső piac kialakítása – szabja meg, hanem egyben a külső erők elleni gazdasági és politikai szembenállás felfokozott formája, valamint a belső osztályviszonyok fejletlensége is. Ez utóbbi miatt említi gyakran a szakirodalom az „afrikai bonapartizmus” kifejezést, utalva a marxizmus klasszikusainak szóhasználatára az osztályerők egyensúlyának olyan helyzetéről, amely lehetővé teszi a végrehajtó hatalom szélsőséges önállóságát az általa képviselt osztályokkal szemben. Fekete-Afrikában a közigazgatási apparátus – a „bürokrácia” – jórészt az egyetlen szervezett politikai erő és csoportosulás, amely az említett okok miatt a külső erők elleni védekezésben és a belső egységesítésben bizonyos mértékig valamennyi osztály és réteg érdekét szolgálja. Így a „bürokrácia” és annak tagjai, az „állami burzsoák” döntő, szinte monopolisztikus szerepet játszanak a politikai életben, és súlyuk igen nagy a társadalmi struktúrában is. A nemzeti fejlődés felülről lefelé vezető útja ennyiben az osztályok genezise szempontjából is fordítottja az európai modellnek: nem a „gazdasági” burzsoá lép először színre és szervezi meg magát politikailag, hanem ellenkezőleg, először a „politikai” burzsoá jelentkezik, aki az állam gazdasági bázisával együtt a saját egyéni gazdasági pozícióját is szeretné megteremteni. Ez az állami vagy politikai – vagy akár hivatali – burzsoázia nagyrésztben a művelt középrétegekből származik, amelyek a nemzeti függetlenségi harc vezetői voltak, s a politikai függetlenség kivívása után válaszütt elé kerültek.³²

Az afrikai nemzeti fejlődés elkerülhetetlen velejárója az állam dominanciája és a nemzetgazdaság megteremtésére irányuló törekvés, amely a folyamatnak „államkapitalista” jelleget kölcsönöz. A válaszütt ezen az államkapitalista modellen belül vetődik fel, ahogy A. Mafeje ezt világosan megfogalmazza: „A fejlődő országokban az állam,

³¹ Mivel nem egy osztály felkeléséről, hanem a lakosság nagy többségéről van szó, Cabral így ír: „Ezért véleményünk szerint harcunk nem osztályharc, hanem inkább olyan harc, amelyet nemzet-osztályunk vív a portugál uralkodó osztály ellen.” (idézte Wallerstein: I. m. 229. l. alapján).

³² Ezt a történelmi váltást Amin fogalmazza meg a legfrappánsabban: „A nemzeti felszabadító mozgalmakat gyakran, különösen Afrikában, a városi kispolgárság – köztisztviselők és hivatalnokok – vezette . . . A vidéki, hagyományos elit rendszerint a gyarmati uralmat támogatta.” – „A kispolgárság, ha átveszi az antiimperialista mozgalom vezetését, korántsem követ el öngyilkosságot mint osztály, hanem a saját soraiból egy állami burzsoáziát hoz létre.” (AMIN: *Unequal Development*, Id. kiad. 346. l. és *La nation arabe*, Párizs, 1976. 8. l.)

fejlődése korai szakaszában – akárcsak a nacionalizmus, amelynek ez a korai állam a maximális kifejeződése – a még kialakulatlan osztályok egységfrontját képviseli. Legitimációja fenntartásához úgy cselekszik és úgy látszik cselekedni, mint valamennyi állampolgár érdekképviselete. Ez a korai állam azonban előbb vagy utóbb a növekvő, de nem teljesült várakozások áldozatául esik . . . a kormánzatnak döntenie kell az ellentétes osztályérdekek között. A döntés a leggyakrabban a művelt középosztályok javára történik, akik kezükben tartják a kormányzást. Ha megnyerik a hatalmi harcot, akkor az államkapitalizmus a magánérdekek alkuszának szerepkörére degradálódik . . . Az államkapitalizmus másik alternatívája a termelő és elnyomott osztályok érdekében való fokozott közbeavatkozás.”³³ Afrikában tehát még mindig a politikai harc és a politikai függetlenség kérdése van előtérben, mégpedig nemcsak azért, mert a dekolonizáció még nem ért véget, hanem főleg azért, mert az államkapitalizmusból a „magánkapitalista” vagy a „szocialista” jelleg felé való továbblépés az „állami burzsoáziát” elsősorban politikailag érinti, s csak perspektivikusan gazdaságilag.

Az afrikai nemzeti fejlődésen belül további altípusok különíthetők el a korábbi gazdaság formája szerint – paraszt-gazdaság, ültetvény, ásványi nyersanyag kitermelés, ill. munkaerőtartalék terület és telepes gazdaság stb., jellegzetesen elválik azonban egymástól a nyugat-afrikai és kelet-afrikai fejlődés a fent említett válaszút szempontjából. Nyugat-Afrikában korábban kezdődött és alaposabb nyomokat hagyott, Kelet-Afrikában pedig később jelentkezett és kevésbé hatolt be a gyarmatosítás. Ezért ha Woddis-szal feltesszük a kérdést, hogy „Létezik-e Afrikában nemzeti burzsoázia?”, a válasz nem kielégítő annyiban, hogy igazában még nem, de már létrejövőben van, s hogy az előburzsoáziának már jelentős szerepe volt a nemzeti függetlenségi mozgalmakban is. Nyugat- és Kelet-Afrika – mint a két szélső pólus – útja ugyanis ebben lényegesen különbözik egymástól. Az állami burzsoázia dominanciája mindenütt létrejött Fekete-Afrikában, de ezen belül Nyugat-Afrikában erőteljesen jelentkeznek a „magánkapitalizmus” tendenciái, míg Kelet-Afrikában az állami burzsoázia a magángazdaságok történelmi előzményei hiányában és az államok fokozott gazdasági gyengesége következtében inkább a nem kapitalista jellegű fejlődés tendenciáit erősíti fel. A két altípus elkülönítésében természetesen nem a földrajzi fekvés a döntő, szerintünk Guinea például a kelet-afrikai, Uganda viszont a nyugat-afrikai modellt követte eddigi fejlődésében.³⁴ A szakirodalom az eltérő fejlődés két szélsőséges modelljét rendszerint Nigériával és Tanzániával példázza. Nigériában erőteljesen megkezdődött a nemzeti burzsoázia fejlődése, és a fejlődés „nacionalista” szakaszának korábban a végére értek. Tanzániában viszont a nacionalista fejlődés konzerválódott, és szocialista formát öltött, a magánkapitalista fejlődést erősen korlátozták és a

³³A. Mafeje Neo-colonialism, state capitalism, or revolution? in: P. GUTKIND–P. WATERMAN (ed): African Social Studies, Heinemann, London, 1977. 417–418. l.

³⁴J. WODDIS: Uj teóriák a forradalomról (Bp., 1975.) 102–104. l., valamint Ph. Ehrensaft The rise of a proto-bourgeoisie in Yorubaland, in: African Social Studies, 116–124. l. Guinea fejlődéséről a „nemzeti demokratikus” szakasz jegyében, amely a szocializmus formáját ölti vö. R. W. JOHNSON Sékou Touré: the man and his ideas, in: African Social Studies, 329–342. l. Az ugandai fejlődés „nyugat-afrikai” jellegét mutatja be M. MAMDANI: Politics and Class Formation in Uganda (Heinemann, London, 1976.) c. könyve.

hatalom a differenciáltan „nemzeti” tömegpárt kezében maradt, amely az államkapitalista vonások felerősítésére törekszik.³⁵

Egészében véve a nemzeti kérdés korántsem történelmi kérdés Fekete-Afrikában, hanem a legnagyobb mértékig napirenden van, s az ellene ható erők a világgazdaságban csak egyre jobban felfokozzák jelentőségét. A nemzeti fejlődés fő frontja tehát változatlanul a „gazdasági nacionalizmus”, a gazdasági függetlenségért – a nemzeti piac egységéért és önállóságáért – vívott harc. Éppenséggel ez teszi a „politikai nacionalizmust” a legfontosabb formává, hiszen a gazdasági nacionalizmus feladatai az állam fokozott külső és belső szerepével oldhatók meg. A politikai nacionalizmus változatlanul a nemzet- és államépítés, az ország valódi egységesítése feladatát jelenti tehát, amelynek fő politikai eszköze a populizmus és a nacionalista ideológia a nagy nemzeti tömegpártok, népfront jellegű mozgalmak szervezésében.³⁶ A „kulturális nacionalizmust” éppen ezért igen erős kompenzáló és egyben mozgósító jelleg jellemzi. A nemzeti identitás-tudat létrehozásában nagyon komoly szerepet játszik a történelmi múlttal való folytonosság tudata, a helyi kulturális értékek felelevenítése és a rendkívüli érzékenység az idegen értékekkel és (faji) ideológiákkal szemben. A kulturális nacionalizmus sajátos ellentmondása a „nyugati” és a „nemzeti” értékek közötti vívódás, – amit gyakran a gyarmatosításból öröklött alacsonyabbrendűségi tudatnak az ellenkezőjébe, valamiféle afrikai felsőbbrendűség tudatába való átcsapás kísér –, és egyáltalán a pánafrikai és a helyi nacionalizmusok állandó konfliktusa.³⁷

* * *

³⁵J. SAUL: Nationalism, socialism, and Tanzanian history c. tanulmányában világosan kimutatja, hogy Tanzániában a nacionalizmus szempontjai uralkodnak a szocializmuséi felett, s a nacionalizmust úgy értelmezik mint a közjóért való munkálkodás elvét, amely a távolabbi jövő perspektívájában is domináns lesz. Saul konklúziója ezért az, hogy „A szocializmus asszimilálódott és redukálódott a nacionalizmusra” a hivatalos tanzán ideológiában és gyakorlatban (African Social Studies, 149. l.), de ez nem a szocialista fejlődés elkerülését vagy elvetését jelenti, hanem a fejlődés éretlenségét, ami még nem teszi lehetővé a szocialista fejlődés kérdéseinek érdemi felvetését, a sokat hangoztatott szocialista jelleg ellenére. Annyit azonban feltétlenül hozzá kell fűznünk, hogy a tanzán nemzeti tömegpárt (TANU–CCM) nem engedi a baloldali erők – például a szakszervezetek – önálló politikai szervezkedését, ami pedig Lenin Komintern-beli tézisei szerint a nemzeti függetlenségi mozgalmak támogatásának alapvető feltétele.

³⁶A populizmus a két világháború közötti latin-amerikai nemzeti mozgalmak fő formája volt, és lényegét találón fogalmazza meg I. ROXBOROUGH: „A populizmusnak mint politikai mozgalomnak az a legfőbb jellemzője, hogy nem osztályalapon szerveződik. Olyan keretek között alakul ki, amelyben egy nép vagy nemzet szemben áll egy anti-nemzettel, amelyet rendszerint konkrétan azonosítanak egy külső hatalommal, vagy annak belső kiszolgálóival, vagy oligarchiával, amely akadályozza a nemzet fejlődését . . . a populizmus azt állítja, hogy a legfontosabb politikai ellentét a nép és ellenségei között van . . . A populizmus volt az az ideológia, amely összetartotta az osztályszövetséget és kifejezte a különböző osztályok közös érdekeit . . . ezért a populizmus egy átmeneti politikai forma.” (I. m. 108, 110. l.)

³⁷A polgári modernizációs irodalom a történelmi múlt felelevenítését mint „retradicionálációt” a nacionalizmus egyik megjelenési formájaként és a modernizációs kultúra segítő, de egyben akadályozó mozzanataként mutatja be (vö. D. APTER: The Politics of Modernization, The University of Chicago Press, 1965, 340. l.), a progresszív irodalom viszont a nemzeti fejlődés legfontosabb zálogának tekinti (Vö. R. W. JOHNSON: I. m. 341–342. l.).

„A függetlenség kezdeti időszakának eufóriája”³⁸ mindenesetre elmúlt már a nem európai nemzeti fejlődésben. Anélkül, hogy újólag belebocsátkoznánk a radikálisan új típusú fejlődés dinamikájának és a „kétmenetes forradalom” kritikájának elemzésébe, befejezésül csak azt szeretnénk megjegyezni, hogy ez az új típusú fejlődés is klasszikusan Afrikában jelentkezik, ahol világosan elválik egymástól a nem kapitalista és a szocialista orientációjú nemzeti fejlődés.³⁹ Zárógondolatként tehát az adódik, hogy a „transznacionalizáció” folyamatai Afrikában – és szerte a harmadik világban – egyszerre felerősítik és kétségessé teszik az önálló nemzeti fejlődést.⁴⁰ Az ellentétes tendenciák harcának eredményeként a fejlődő országok „strukturális heterogenitása” és differenciálódása is elmélyül, de ugyanakkor egységesülési törekvések is fokozódnak.⁴¹ Hogy az ellentétes tendenciák harcából – a nemzeti fejlődésen belül és a harmadik világ nemzetei között – az integráció vagy a dezintegráció tendenciái kerekednek felül, s milyen formákat ölt a nem európai fejlődés az előttünk álló két évtizedben, azt nemcsak a világhelyzet és a belső progresszív erők fejlődése dönti el, hanem nagymértékben befolyásolni fogja az is, hogy sikerül-e a szocialista világrendszernek és a belső progresszív erőknek az együttműködés újszerű, magasabb szintű formáit kialakítaniuk.

³⁸ R. W. JOHNSON: *African Social Studies* 335. l.

³⁹ Vö. J. SLOVO *A Critical Appraisal of the Non-Capitalist Path and the National Democratic State in Africa* (megjelent eredetileg az *African Communist*-ban, újranyomatva Utafiti. Dar es Salaam, 1978. I.) c. tanulmányát. Lásd még J. Ngwenya, B. Davidson, ill. Ju. G. Szumbatjan koncepcióját az *Elmélet és politika* 1977/3., ill. 1980/3. száma alapján.

⁴⁰ Wallerstein tulajdonképpen szintén az afrikai nemzetek fejletlenségére hivatkozva, vagyis az afrikai sajátosságok alapján általánosít arra, hogy valójában nincs is önálló nemzeti fejlődés, csak a kapitalista világgazdaságnak mint egységnek van igazi története (I. m. 4. l.). Az afrikai nemzeti fejlődés problémáit mutatja be a nacionalista ideológiák tükrében Marton Imre tanulmánya a *Fejlődés-tanulmányok* I. kötetében, 1–56. l.

⁴¹ Vö. Osvaldo SUNKEL – Edmundo FUENZALIDA: *A kapitalizmus transznacionalizációja és a nemzeti fejlődés*, ill. Dieter SENGHAAS: *A periférikus kapitalizmus elméletéről* c. tanulmányait a *Fejlődés-tanulmányok* 4. kötetében, különösen 394–401. és 456–463. l.